

FUTBOLCHILARNING NAMUNAVIY MA'NAVIY-MA'RIFIY QIYOFASINI SHAKLLANTIRISH: PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK YONDASHUV

Boqiyeva Nasima Ibodullayevna

Surxondaryo futbol akademiyasi ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha direktor o'rinbosari

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada futbolchilarning ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini shakllantirishning nazariy asoslari, pedagogik va psixologik omillari tahlil qilinadi. Tadqiqotda sport etikasi, axloqiy qadriyatlar va tarbiyaviy jarayonlarning futbolchilar shaxsini kamol toptirishdagi o'rni yoritiladi. IMRAD metodologiyasi asosida olib borilgan ushbu ilmiy tahlil sport pedagogikasi, shaxs psixologiyasi va ma'naviy tarbiya sohalarining integratsiyasiga asoslanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, murabbiy faoliyati, jamoaviy muhit va maqsadli ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar futbolchilar shaxsini shakllantiruvchi asosiy omillar hisoblanadi. Amaliy tavsiyalar sport muassasalari va murabbiylar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: *ma'naviyat, sport etikasi, futbolchi, axloq, tarbiya, shaxs kamoloti, ijtimoiy qadriyatlar, pedagogika, psixologiya.*

ABSTRACT

This article analyzes the theoretical foundations, pedagogical and psychological factors of forming the moral and educational image of football players. The role of sports ethics, moral values and educational processes in the development of footballers' personality is highlighted. Conducted within the IMRAD methodology, this scientific analysis is based on the integration of sports pedagogy, personality psychology and moral education. The results of the study show that coaching activities, team environment and targeted moral-educational events are the main factors shaping the personality of football players. Practical recommendations are designed for sports institutions and coaches.

Keywords: *morality, sports ethics, footballer, morals, upbringing, personal development, social values, pedagogy, psychology.*

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida sport, xususan futbol, nafaqat jismoniy rivojlanish vositasi, balki yoshlar tarbiyasining muhim omiliga aylangan ^[1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 3-iyundagi PF-6243-sonli Farmonida yoshlarni ma'naviy va jismoniy jihatdan barkamol etib tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi sifatida belgilab qo'yilgan. Futbolchilar jamiyatda

namuna bo'luvchi shaxs sifatida nafaqat sport mahorati, balki yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlar bilan ham ajralib turishi lozim ^[2].

Ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, sport faoliyati insonning nafaqat jismoniy, balki ruhiy va axloqiy jihatdan shakllanishiga ham kuchli ta'sir ko'rsatadi ^[3]. UNESCO ning 2015-yilgi "Jismoniy tarbiya, jismoniy faollik va sport bo'yicha Qoida"sida sportning ma'naviy tarbiyaviy salohiyati alohida qayd etilgan. Shu sababli futbolchilarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi ^[4].

Tadqiqotning maqsadi: futbolchilarning namunaviy ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini shakllantirishning nazariy asoslari va amaliy usullarini pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil qilish.

Tadqiqot vazifalari: ma'naviy-ma'rifiy qiyofa tushunchasini ilmiy jihatdan asoslash; futbolchilarda ma'naviy fazilatlarini shakllantirish omillarini aniqlash; sport etikasining ahamiyatini ko'rsatish; amaliy pedagogik usullarni tavsiflab berish.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotda quyidagi ilmiy metodlardan foydalanildi: adabiyotlarni tahlil qilish va umumlashtirish, kuzatuv, suhbat, so'rovnoma, pedagogik eksperiment va statistik tahlil. Tadqiqot 2022–2024-yillar davomida O'zbekistonning 3 ta yetakchi futbol akademiyasida — FC "Surxon", FC "Nasaf" va FC "Mash'al" yoshlar maktablarida olib borildi. Tadqiqotda 14–16 yoshli 120 nafar futbolchi va 18 nafar murabbiy ishtirok etdi.

Pedagogik kuzatuv 18 oy davomida amalga oshirildi. Futbolchilarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini baholash uchun Kohlberg axloqiy rivojlanish modeli ^[5] va Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasi ^[6] asos qilib olindi.

So'rovnoma metodida futbolchilarning sport etikasiga munosabati, murabbiyga ishonch darajasi va jamoaviy munosabatlar sifati o'rganildi. Eksperimental guruhda (n=60) maxsus ma'naviy-ma'rifiy dastur joriy etildi, nazorat guruhida (n=60) an'anaviy trening jarayoni davom ettirildi.

NATIJALAR

1. Ma'naviy-ma'rifiy qiyofa tushunchasi

Ma'naviy-ma'rifiy qiyofa — bu shaxsning ichki dunyosi, axloqiy qarashlari, ijtimoiy xulqi va madaniyatini ifodalovchi kompleks tushunchadir ^[7]. Psixologiya fanida bu tushuncha shaxsning axloqiy o'zini anglashi (moral self-concept) bilan bog'liq holda o'rganiladi ^[8].

Tadqiqot natijasida ma'naviy-ma'rifiy qiyofaning quyidagi tarkibiy qismlari aniqlandi: (1) axloqiy qadriyatlar — halollik, adolat, hurmat; (2) ijtimoiy mas'uliyat; (3) vatanparvarlik; (4) intizom va o'zini boshqarish. Ushbu tarkibiy qismlar Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasi doirasida ^[9] tahlil qilindi va sportchi shaxsining shakllanishida mikro-, mezo- va makrotizimlarning o'zaro ta'siri asoslab berildi.

Sport etikasi ham aynan shu jihatlarni o'z ichiga oladi ^[10]. Xalqaro Olimpiya Qo'mitasining (IOC) "Sport axloqi xartiyasi"da (2021) sportchi o'zining namunaviy xulq-atvori bilan jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatishi lozimligi ta'kidlangan.

2. Futbolchilarda ma'naviy fazilatlarni shakllantirish omillari

2.1. Murabbiy va pedagogik muhit. Murabbiy futbolchi shaxsini shakllantiruvchi asosiy subyekt hisoblanadi ^[11]. Tadqiqot davomida o'tkazilgan so'rovnoma natijalariga ko'ra, futbolchilarning 87,5% murabbiyni o'zlarining ma'naviy ustoz sifatida qabul qiladi (eksperimental guruh: 91,7%; nazorat guruhi: 83,3%). Bu ko'rsatkich Deci va Ryan o'z-o'zini belgilash nazariyasi ^[12] bilan mos tushadi: ichki motivatsiya o'sishi bevosita murabbiy ta'sirining sifatiga bog'liq.

2.2. Jamoaviy muhit. Futbol jamoaviy o'yin bo'lgani sababli unda hamjihatlik, o'zaro hurmat va mas'uliyat fazilatlari rivojlanadi ^[13]. Kuzatuv natijalarida eksperimental guruh futbolchilarida jamoaviy munosabatlar sifati ballari 18 oy davomida o'rtacha 34% ga oshgani aniqlandi ($p < 0,05$).

2.3. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar. Ilmiy manbalarda yosh sportchilar ongida yuksak axloqiy qadriyatlarni shakllantirish ma'naviy tadbirlar orqali samarali amalga oshirilishi ta'kidlanadi ^[14]. Tadqiqotimizda eksperimental guruh uchun oyiga kamida 4 marta maxsus ma'naviy suhbat, 2 marta ijtimoiy loyihalarda ishtirok va 1 marta tarixiy-madaniy sayohat tashkil etildi.

3. Sport etikasi va uning futbolchilar tarbiyasidagi o'rni

Sport etikasi futbolchining xulq-atvorini tartibga soluvchi muhim tizimdir ^[15]. Uning asosiy tamoyillari: adolat va halollik; raqibga hurmat; doping va noqonuniy vositalardan voz kechish; o'zini nazorat qilish. Bu tamoyillar futbolchining nafaqat sportdagi, balki kundalik hayotdagi xulqini ham belgilaydi ^[16].

Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, sport etikasi tamoyillariga rioya qilish darajasi eksperimental guruhda nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada yuqori bo'ldi (85,3% vs 61,7%, $p < 0,01$). Bu natija Fair Play tamoyillarini maqsadli o'rgatish zaruratini tasdiqlaydi ^[17].

4. Futbolchilarning namunaviy qiyofasini shakllantirish usullari

4.1. Shaxsiy namuna metodi. Mashhur futbolchilar faoliyati orqali yoshlar ongida ideal obraz shakllantiriladi ^[18]. Bandura ijtimoiy model orqali o'rganish kontsepsiyasiga ko'ra ^[6], kuzatilayotgan modelning xulq-atvori kuzatuvchi tomonidan ichkilashtiriladi.

4.2. Rag'batlantirish va nazorat. Ijobiy xulqni rag'batlantirish va salbiy holatlarni bartaraf etish muhim ^[19]. Tadqiqotimizda "Oy futbolchisi" va "Fair Play futbolchisi" kabi unvonlarni joriy etish ijtimoiy rag'batlantirishning samarali shakli sifatida tasdiqlandi.

4.3. Suhbat va tushuntirish ishlari. Ma'naviy mavzularda muntazam suhbatlar o'tkazish futbolchilarning ongini boyitadi ^[20]. So'kroatik dialog metodi ^[21] asosida

o'tkazilgan suhbatlar ayniqsa 14–17 yoshli futbolchilarda axloqiy mulohaza yuritish qobiliyatini rivojlantirishda yuqori samara berdi.

4.4. Integrativ yondashuv. Jismoniy mashg'ulotlar bilan bir qatorda ma'naviy tarbiyani uyg'un olib borish zarur ^[22]. Dual development model (jismoniy va shaxsiy rivojlanish) ^[23] asosida ishlab chiqilgan integrativ dastur eksperimental guruhda samarali natijalar berdi.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, maqsadli ma'naviy-ma'rifiy dasturlar futbolchilar shaxsini shakllantirishda sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Eksperimental guruhda axloqiy rivojlanish ko'rsatkichlari o'rtacha 28,4% ga oshdi ($p < 0,001$), bu esa Kohlberg ^[5] va Gilligan ^[24] nazariyalarini tasdiqlaydi.

Murabbiy rolining markaziy ekanligi Côté va Gilbert ^[11] tomonidan taklif qilgan samarali murabbiylik modeli bilan mos tushadi. Biroq tadqiqotimizda aniqlandi: murabbiylarning o'zlari ham ma'naviy kompetensiyalarni rivojlantirishga muhtoj (murabbiylarning 77,8% sport etikasi bo'yicha maxsus o'qitishdan o'tmagan).

Jamoaviy muhitning ta'siri Vygotskiy proksimal rivojlanish zonasini kontseptsiyasi ^[25] orqali izohlanadi: tengdoshlar ta'sirida axloqiy rivojlanish tezlashadi. Bu natija Collins va Durand-Bush ^[26] tadqiqotlari bilan mos keladi.

Tadqiqotning cheklovi sifatida tanlanma hajmining o'rtacha ekanligini va natijalarning O'zbekiston futbol akademiyalari sharoitiga xosligi ta'kidlanishi lozim. Kelajakda ko'proq namunali, uzunlamasına (longitudinal) tadqiqotlar o'tkazish tavsiya etiladi.

XULOSA

Futbolchilarning namunaviy ma'naviy-ma'rifiy qiyofasini shakllantirish — murakkab va ko'p bosqichli jarayon bo'lib, u sport, pedagogika va psixologiya fanlarining integratsiyasini talab qiladi ^[27]. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Sport etikasi, murabbiy faoliyati, jamoaviy muhit va ma'naviy tadbirlar futbolchilar shaxsini shakllantiruvchi asosiy to'rtta omil hisoblanadi.
2. Maxsus integrativ ma'naviy-ma'rifiy dasturlar futbolchilarning axloqiy rivojlanishini 28,4% ga oshirishga imkon beradi.
3. Murabbiylarni sport etikasi va ma'naviy tarbiya usullari bo'yicha maxsus o'qitish tizimini joriy etish zarur.
4. Kelajakda barkamol futbolchilarni tarbiyalash uchun jismoniy tayyorgarlik bilan bir qatorda ma'naviy tarbiyaga alohida e'tibor qaratish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008. — 176 b.

2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston: taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2022. — 464 b.
3. Weinberg R.S., Gould D. Foundations of Sport and Exercise Psychology. — 7th ed. — Champaign: Human Kinetics, 2019. — 640 p.
4. UNESCO. Quality Physical Education: Guidelines for Policy-Makers. — Paris: UNESCO Publishing, 2015. — 80 p.
5. Kohlberg L. The Psychology of Moral Development: The Nature and Validity of Moral Stages. — San Francisco: Harper & Row, 1984. — 729 p.
6. Bandura A. Social Learning Theory. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. — 247 p.
7. Sulaymonov O. Sport psixologiyasi. — Toshkent: O'qituvchi, 2017. — 312 b.
8. Harter S. The Construction of the Self: Developmental and Sociocultural Foundations. — 2nd ed. — New York: Guilford Press, 2012. — 391 p.
9. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development. — Cambridge: Harvard University Press, 1979. — 330 p.
10. McNamee M.J. Sports, Virtues and Vices: Morality Plays. — London: Routledge, 2008. — 212 p.
11. Côté J., Gilbert W. An integrative definition of coaching effectiveness and expertise // International Journal of Sports Science & Coaching. — 2009. — Vol. 4, No. 3. — P. 307–323.
12. Deci E.L., Ryan R.M. Self-determination theory: A macrotheory of human motivation, development, and health // Canadian Psychology. — 2008. — Vol. 49, No. 3. — P. 182–185.
13. Carron A.V., Eys M.A. Group Dynamics in Sport. — 4th ed. — Morgantown: Fitness Information Technology, 2012. — 488 p.
14. Hassandra M., Goudas M., Chroni S. Examining factors associated with intrinsic motivation in physical education // Psychology of Sport and Exercise. — 2003. — Vol. 4, No. 3. — P. 211–223.
15. Loland S. Fair Play in Sport: A Moral Norm System. — London: Routledge, 2002. — 185 p.
16. Jones C. Character, virtue and physical education // European Physical Education Review. — 2005. — Vol. 11, No. 2. — P. 139–151.
17. Shields D.L., Bredemeier B.L. True Competition: A Guide to Pursuing Excellence in Sport and Society. — Champaign: Human Kinetics, 2009. — 232 p.
18. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman, 1997. — 604 p.
19. Skinner B.F. About Behaviorism. — New York: Vintage Books, 1974. — 256 p.
20. Noddings N. Caring: A Relational Approach to Ethics and Moral Education. — 2nd ed. — Berkeley: University of California Press, 2013. — 248 p.

21. Paul R., Elder L. The Art of Socratic Questioning. — Dillon Beach: Foundation for Critical Thinking, 2007. — 158 p.
22. Bailey R. et al. The educational benefits claimed for physical education and school sport // Research Papers in Education. — 2009. — Vol. 24, No. 1. — P. 1–27.
23. Alfermann D., Stambulova N. Career transitions and career termination // Handbook of Sport Psychology / R. Tenenbaum, R.C. Eklund (Eds.). — 3rd ed. — Hoboken: Wiley, 2007. — P. 712–736.
24. Gilligan C. In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development. — Cambridge: Harvard University Press, 1982. — 184 p.
25. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. — Cambridge: Harvard University Press, 1978. — 159 p.
26. Collins J., Durand-Bush N. Doing it right from the start // Journal of Applied Sport Psychology. — 2010. — Vol. 22, No. 4. — P. 403–421.
27. Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining Qonuni. — Toshkent, 2015-yil 4-sentabr. — № 3PY-390.